

Анатолій МАЛЕВИЧ

НЕОПАЛИМА КУПИНА

немеркнучі сторінки історії
Збаражчини

м. Збараж, 1991 р.

Анатолій МАЛЕВИЧ

НЕОПАЛИМА
КУПИНА

немеркнучі сторінки історії
Збаражчини

м. Збараж, 1991 р.

Далеко за межами України відомі невисокі вапнякові гори — Подільські Товтри. За густі ліси-діброви, зелені гаї і бори, пречудові галявини, вкриті різнотрав'ям і квітами, напоєні медом і росами, народ Збаражчини назвав їх Медоборами. Особливо чудові медоборські Товтри там, де невелика Гнізна ділить найбільший їх кряж, щоб нести води на південь. Саме тут заховалось в ярках і видолинках та в широкій долині історичне й давнє українське місто-заповідник Збараж, який називають містом в Медоборах.

По-різному пояснюють назву Збараж. Одні вчені твердять, що назва міста походить від праслав'янського слова «Бара» — болотниста місцевість. Інші виводять його назву від праслав'янського слова «бараті» — боротися, місцевість, де жили професійні борці, лицарі. А ще інші пояснюють назву від слова збір-збор. За старовинними переказами, тут збирали князі своїх хоробрих воїнів, ідучи на рать. Два рази в літописах вживається назва «Збираж». А герб міста, затверджений 13 вересня 1797 р. цісарем Австрії Францом II — святий Юрій вбиває Дракона — носія зла, темряви і неволі.

ВІДЛУННЯ СТОЛІТЬ

Вперше Збараж згадується в літописі під 1211 р., як центр волості у складі Галицько-Волинського князівства. Після смерті галицько-волинського князя Романа Мстислава під Захвихвостом у боротьбі з поляками 19 червня 1205 р. за ці землі почалася міжусобна боротьба. Скориставшись з незгод, угорський король Андрій II і польський князь Лепко Білий уклали договір про поділ між собою Галицької землі та Волині, до якої належав і Збараж. У Галицько-Волинському літописі записано під 1211 р.: «Та все-таки Лестько не міг узяти Галича, пішов і воював коло Теробовлі, коло Моклекова й Збаража». Це перша історична згадка про Збараж. Але Збараж набагато старший. Його історія губиться в сумерках своєї давнини. Численні знахідки в околицях міста свідчать, що тут жили люди періоду пізнього неоліту (2500—2000 літ до н. е.). У 1958 р. на вулиці Довгій міста викопано горщик з кістками людини давнього захоронення.

У Старому Збаражі знайдено цінні скарби княжої доби. У Максимівці та Романовому селі достаються римські гроші, амфори, кістки великих баранів. У Капустинцях відкрито підплитові захоронення. Уже це свідчить, що

збаразька земля ховає у собі ще недосліджені сторінки історії.

Всього декілька кілометрів від Збаража проходив Кучманський або як його ще називають Козацький шлях. Це був один з історичних шляхів, що переходив через Поділля на захід. Він ішов з південного сходу вододілом Дністра й Південного Бугу. Від нього в околицях Збаража відгалужувався Чорний шлях, який ішов зі сходу вододілом Бугу і Дністра.

Цими шляхами, зокрема Чорним шляхом орди кримських татар у XVI і XVII ст. йшли, щоб плюндрувати Україну. Мабуть, тому і наш народ назвав цей шлях Чорним, бо він политий слізьми і кров'ю українських невільників, яких гнали ординці далеко за межі України. Це змушувало наших предків будувати свої укріплення проти ворожих нападів.

Будували його збаражани. Для них вони обирали найстрімкіші медоборівські Товтри там, де Гнізна перетинає один із більших Кряжів, де стоять високі й стрімкі гори — по правому березі річки — Чернеча, Княжна або Замкова, Підзамче; на лівому березі — Довбоша, Бабина, Весела. Найбільше стрімкі узбіччя, що спускаються до самих берегів ріки і роблять свої вершини неприступними для

ворогів, навіть худоба боїться тут пастися де — Княжа гора.

Перше городище з валами, ровами, частколлом, сліди якого видно ще нині, були на Підзамчі біля Верняк, знищене колись ордами чи те Батия, чи Куремса, чи Буронтая. До наших днів людські кістки викопуються в пониззі гори, а то й цілі захоронення.

Перший Збараський мурований з каменю оборонний замок за свідченням історичних хронік був споруджений у 1383 р. князем Сіверським Дмитром Корибутом на стрімкій Княжій горі. Це Старо-Збараська фортеця.

Княжа гора! Вона була завойовникам більмом на оці. Ніяк не могли ординці оволодіти нею, неприступною й гордою, не змогли силу та завзятість воїв руських здолати. На жаль, у плінні віків загубились імена тих, хто на смерть стояв на замкових мурах і двобої з татарсько-монгольською ордою та іншими напасниками.

УСТАМИ ПЕРЕКАЗІВ

Різні події розгорталися тут упродовж віків, про які розповідають літописи. Відгомін їх зберігають цікаві легенди і перекази, народні пісні й оповіді. В одній з них розповідають:

У 1474 р. у липні велика татарська орда під проводом ханського брата Айдара Чорним шляхом підійшла до Збаража. Їм перегородила дорогу Старозбаразька фортеця, куди з усіх навколишніх осель заховалися втікачі. Мужньо і героїчно зустріли ординців захисники на чолі з князем Василем Васильовичем Збаразьким. Усі перші навальні приступи збаражани відбили, вкриваючи поле ворожим трупом.

Минали дні... Розлючені наїзники захлинались у власній крові, а замок стояв, як грізна й непереможна скеля серед бурхливого океану, хоч залога танула день у день. Грізний й сердитий Айдара сам прибув ближче фортеці. З піною на устах він наказує здатися збаражанам. А у відповідь... щедро «частували» непрошених гостей камінням, гарячою смолою та градом куль.

Айдара розпорядився... штурм перервати, усім татарам відпочити, а рано-раненько рішучим і навальним штурмом взяти фортецю й дощенту зруйнувати...

Стояла глуха липнева коротка ніч. Татари спали міцно, навіть варта задрімала... Раптом темряву ночі освітила велика заграва. Здивовані й вражені вороги, десятками тисяч нерухомих очей спостерігали, як, немов велетенський смолоскип, палала Старозбараська фортеця. Грізне палахкотіння вогню, гіганська кривава заграва, що піднімалася в чорну безодню неба дозволила маленькій купці жінок і дітей, в тому числі двом малолітнім синам і доньці князя, таємним ходом вийти з замку і заховатися в дрімучих лісах. Жменька оборонців, ранених й виснажених, не бажаючи здатися ворогові, спалила себе разом з кріпостью. Татари вдерлися до замку.

Серед живих знайшли тяжко пораненого батька з малолітнім сином. Збираючи останні сили, він влучно послав свої стріли на смерть ворогам. Навіть татарський паша був захоплений хоробрістю руського воїна, він обіцяв йому життя. Та батько, схопивши раниною сина, кинувся в огонь. Тільки останні слова нашого воїна відлунювали об розпечене каміння: «Ліше смерть, ніж рабство!»

Збараська стара фортеця зруйнована.

А трохи даліше від Княжої гори на протилежному березі Гнізни високо дивиться в небо Бабина гора — найкраще місце відпочинку збаражан. Ще й зараз на вершині цієї

гори видніються сліди давніх фундаментів. Давним-давно було там паганське святилище з камінним ідолом Баби, від чого і гора одержала своє наймення. Тут були і суд старіших, і свята Івана Купали. На місце святилища, як твердять перекази, збудовано церкву, що сполучувалась шкіряним мостом з Старозбараською фортецею.

У цей нещасливий липневий день 1474 р., шукаючи порятунку від ординців, у церкві заховались люди. Після пожежі фортеці, татари кинулися до церкви. Тоді старенька бабуся, впала на коліна і в розпачі промовила: «О, рідна земле, заховай нас!». Сталося диво. Церква з людьми заховалася під землею, а татари перетворилися в каміння, що й досі валяються на узбіччі гори. Кажуть, що на Великдень, приклавши вухо до землі, можна чути спів людей.

Проїшли роки... Старозбараську фортецю знову відбудовано. І знову вона стримала не один татаро-монгольський напад. Тут потерпіли поразку і угри і поляки. Постояла вона аж до 1598 р. Велика татарська орда напала на Україну. Оточили вони і Старозбараську фортецю. Князь Януш Збараський, староста Кременецький, який перший з родини Збараських зрадив вірі своїх предків, не відзна-

чався ні відвагою, ні сміливістю, а хіба що підступністю й жорстокістю. Почувши про наближення кочівників, він тихенько забрав зброю і залогу та втік з замку, залишивши на поталу ворогам населення.

Орда доценту зруйнувала фортецю. Після того вона вже не відбудовувалась. Одна лише стіна з Старозбараської кріпості, як свідок трагічних подій, стояла довгих кілька століть. Тільки в 1949 р. голова колгоспу розібрав її для будівництва стайні. Так остання стіна славної Старозбараської фортеці зникла з лиця землі.

Тепер громадськість Збаражчини вирішила на місці фортеці встановити меморіальний знак.

Населення Старого Збаража не тільки зберегло багато переказів, легенд про тяжку боротьбу українського народу проти татарського лихоліття, але й ще зараз побутують тут приказки і народні пісні про ті часи: «Після вас, як після татарви, навіть трава не росте», «Чого дивишся, як татарин на мене». Ще й досі на Верняках чи Нижчих Луб'янках співають пісню:

Подем, подем, як димами
Ідуть турки з татарами,

Стали кошем під Збаражем
Гей стали вони воювати:
Ци дівеньку, ци вдовоньку
Будемо з собою брати.

ДУХОВНІ СКАРБИ НАРОДУ

Усього за 200 метрів від Княжої підіймається друга гора, яку народ називає Чернечою, Монастирком. На вершині цієї гори серед вічно зелених ялин та смерек заховалась оборонна церква Спаса — найдавніша пам'ятка Старого Збаража. Над входом до церкви — ереційна таблиця, на якій давньою слав'янською мовою написано, що церква збудована в 1600 р. (7108 р.) за Івана Збаразького, воєводи Брацлавського старости Кременецького за старанням Григорія Новицького, старости Збаразького на місці знищеного православного монастиря Св. Онуфрія. Своєю структурою Преображенська церква належить до типу оборонних церков з тридільним заложенням, просторами, грубими (2 м — 1,5 м) мурами, вузькими вікнами, що могли служити за бійниці. Як переповідають перекази у церкві Спаса бував полум'яний патріот, борець і письменник української літератури Іван Вишенський, ідучи з Луцька через Крем'янець до Львова (тоді це був головний шлях). Він закликав усіх стійко триматися своєї прадідівської віри і народу. Вісімдесятирічний старожил Олещук ще в 1958 р. розповідав авторові цих рядків, що любив біля церкви Спаса бувати та захоплювався

чудовими гірськими краєвидами Іван Франко: «Сядуть було з Яндрухом Шмигельським і обговорюють «хлопські справи». «Вміли наші діди будувати та ще вибирати місце для будівництва церков, кращого не знайдеш тут» — говорив Каменяр. Тут на церковному майдані третього травня 1848 р. відбулося селянське віче, на якому пан комісар зачитав документ цісаря про скасування панщини.

Усяке приходилося бачити найдавнішій нашій споруді: і горе, й радість народу. Тут селяни Залужжя присягали, цілували Хрест і Євангелію на вірність тверезості і спорудили на честь того пам'ятник з каменю.

У 1700 р. власник Збаража граф Ю. Потоцький своєю грамотою передав Преображенську церкву греко-католикам. «Хто не прийме унії, того засуджую на 100 гривені крім того на тяжку кару» — писав граф у своєму універсалі. Православні ченці, що були в цьому Монастирі, виїхали до Почаєвської обітелі. На їх місце прийшли О. Василіани. Про василіанський монастир в Збаражі маємо згадку з 1748 р. Це був невеличкий василіанський монастир, що належав до Тербовлянської обітелі.

У 1754 р. у Збаразькому василіанському монастирі було всього п'ять монахів, які займа-

лися духовною працею. З часом монастир став розвиватися. Уже в вісімдесятих роках XVIII ст. запроваджено тут філософські студії для монахів та монастирську школу. Крім духовної праці ченці займалися плеканням винограду, вирощуванням ранньої огородини. Ще й до наших днів узбіччя напроти Чернечої гори називають «Виногради». Це найтепліше місце на Збаражчині, тому деякий час за Польщі в 1928 р. відкрито курорт. Сюди приїжджали відпочивати з Варшави та інших міст.

Василіянський монастир і школа на Чернечій горі існували до 1786 р., але внаслідок йосифівських реформ його скасовано. О. василіян виїхали до Тереховлянського монастиря. Церква св. Спаса стала парафіяльною церквою с. Залужжя. Потім власник Залужжя розібрав чернечі келії і збудував стайні на Малому Залужжі.

Церква-монастирок має характерні особливості для часу її будови: в ній над притвором поставлено двоярусну вежу, що становить одне ціле з церквою. Це явище пов'язане насамперед з потребами тодішнього життя — пристосувати споруди для оборони. Таким вимогам саме і відповідав прийом поєднання в одній будові оборонної вежі та церкви.

У 1926 р. церква була перебудована, зокрема, добудовано карніз, бо вона була низька, а в 1924 р. замість гонтів споруду покрито бляхою.

Багато лиха й руїни заподіяли Преображенській церкві сталінські варвари. У 1963 р., не дивлячись на те, що церква вважалась пам'яткою історії і культури України, а на церковній стіні красувалась меморіальна таблиця, її закрито, цінні культові речі (чашу та інші дорогоцінності) конфісковано. Ключі передано голові сільвиконкому, а різні уповноважені забирали їх в голови і господарювали, як хотіли. Нарешті зимою вночі підїхали машиною і усе, що було вартісне пограбовано: старі ікони з XIII—XV ст., ризи, старі книги, братські прапори, євангеліє, церковні покривала давньої роботи, різьба по дереві тощо. Серед образів були безцінні праці художника-збаражанина Степана Томасевича (1757—1832), який закінчив Краківську Академію мистецтв. Був живописцем і графіком. У церкві були твори К. Устіановича, А. Осінського та інших староукраїнських митців. Усе це іррпало!

Пусткою, обдерта, поганьблена стояла церковця на сором і ганьбу. Тільки часом на великі свята христіанські і на Святого Онуфрія таємно приходили віруючі, щоб на порозі

церковному положити букет квітів. На стіні здавен-давня зберігався сонячний годинник.

Лише в 1989 р. на клопотання віруючих с. Задужжя церкву повернуто їм. Після капітального ремонту на добровільні кошти залужан церква см. Спаса—Монастирок гостинно відкрила двері для всіх, хто шукає Правди, Віри, Сонця й Любові. Вона знову стала осередком релігійного й духовного життя народу, як це було колись — більше трьох століть тому.

ЛЕГЕНДА ПРО НЕОПАЛИМУ КУПИНУ

Ходить між людьми на Збаражчині легенда про дивну квітку — ясенець білий або неопалиму купину, що росте в Медоборах та про назву присілка Верняки.

Послухайте!

Давним-давно орди чужинців топтали землі Поділля, палили міста й села, гнали в рабство тисячі людей. Та на загиблих полях знову колосилося жито. В запеклих боях вороги щербили свої мечі і не могли збагнути, що дає силу народові цієї загадкової території.

Досталося тоді і нашій старозбаразькій землі. Переповідають, що, збивши копитами все живе, напасники намагалися спалити неопалиму купину — білий ясенець, якого так багато було на старозбаразьких городах. Дивовижні властивості чудодійної квітки вороги добре знали і дуже її боялися. Бо коли до куща ясенця підносили вогонь, купина спалахувала на коротку мить голубим вогнем, опалювала руки і обличчя людей, а сама залишалась неушкодженою і зеленою.

Під час одного з походів чужинці зруйнували Старозбаразьку фортецю. Людей було знищено або забрано в полон. Серед полонених був і хлопець із Верняк Тимофій. Ба-

гато сліз виплакала його наречена Мар'яна. Вона знала, що з галери, куди потрапив Тимофій, ніколи не повертаються до рідного краю. В каторжній роботі невільники забувають батьківщину, матір, кохану. Саме цього їй сподіваються вороги, і рабів без пам'яті уже навіть не заковують в кайдани.

Коли ж з Поділля відлітали журавлі, Мар'яна простягла руки до них, тримаючи суху гілочку неопалимої купини, попросила їх знайти в синьому морі її нареченого і передати квітку ясенця. Довго кружляли журавлі, шукаючи Тимофія. Та все-таки знайшли. Один журавель високо піднявся в небо, стрімголов спустився над галерою і кинув коханому білого ясенця. Побачивши квітку ясенця, Тимофій згадав своїх рідних, свої Медобори... І напали бранці на охорону, захопили судно, скинули в море пихатого купця. До рідних берегів галера летіла, мов би на крилах. Веслярі стали вільні. Усі вони вернулися в рідні Медобори. Тимофій одружився з Мар'яною, побудували нову оселю, яку і назвали Верняки.

ЗА ГОРАМИ — ГОРИ...

Чернеча гора простягається далеко на південь. З боку Старого Збаража, вона висока і стрімка — тут її звать «Підзамче». Воно об'єднується з Княжою горою. З східного боку, щоб унеможливити доступ до замку, викопано глибокі рови, сліди яких ще досі можна оглянути. Терен попід замком люди звали «козацькими валами». За переказами тут стояв штаб Богдана Хмельницького, коли він йшов на Зборів. По середині Верняк — в центрі села видніється високо Козацька могила, з яких часів трудно сьогодні сказати. Одні твердять, що це стара могила, інші пов'язують її з часом визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського ярма 1649 р. З північного заходу височіла гора покрита лісом, з східного дуже стрімка. Місцеві люди називали її Довбушевою горою. Можливо від славного імені Олекси Довбуша, улюбленого героя народних мас, про хоробрість якого передавалися легенди, а ім'я присвоювались горам, скелям, печерам.

Було ще інше пояснення, що відносило назву гори і пов'язувало з Андрієм Шмигельським, сільським ватажком, радикалом, посланцем австрійського парламенту, який брав участь в делегації УН Ради для ратифікації

Акту соборності в Києві 1918 р., та його братів, яких у селі називали Довбушами. Можливо вони походили з якогось Довбушевого роду, а що мешкали недалеко від цієї гори, їх так і прозвали.

Гори приносили місцевому населенню багато користі. З них у деяких місцях добували тесовий камінь, який різали пилкою, або тесали сокирою. Цей камінь уживали для будинків, виробляли з нього різні речі домашнього вжитку, а також надгробні пам'ятники, фігурки святих. Була тут і жовта глина для гончарного виробництва. Колись робили з неї черепицю.

Як переказують, на берегах річки та під горами Чернечої, Княжої, Підзамче, на узгір'ях були перші людські поселення. Уже в XIII ст. тут жили сім'ї воїнів-оборонців і вартових Старо-Збараської фортеці. Вони займалися не тільки хліборобством, але й ремеслом. Тут жили ковалі-зброярі, шевці, кравці, гончарі, килимарі, мулярі, столярі, без чиїх рук не могла існувати кріпость. До наших днів людей, що живуть у підніжжі Чернечої, називають «підчерцями», мабуть від ченців-монахів монастиря Св. Онуфрія.

Час іде швидко і невблаганно. Зникає село Старий Збараж, бо ввійшло в смугу міста.

Є вулиці Старо-Збарзька, Валова, Підзамче тощо.

Багато ще нерозкритих сторінок історії ховає у собі старо-збарзька земля. Вона чекає нових археологічних розкопок і досліджень.

Шумлять навколо дерева, ведуть свою одвічну пісню води Гнилої Гнізни, що були свідками нашої слави й нашого горя.

ПРО АВТОРА

Малевиц Анатолій народився 8 листопада 1915 року в сім'ї сільського вчителя. Польська влада звільнила батька з роботи, бо не хотів стати поляком. Своїми власними силами пробиває собі дорогу в життя. Після закінчення середньої школи в Крем'янці, навчався в Варшавському у-ті. З 1939 р. сам стає вчителем в школах Крем'янецького і Лановецького районів. Під час Великої Вітчизняної війни він з мінометом на плечах пройшов шлях від Варшави до Ельби, учасник штурму Берліна. Після війни закінчує Чернівецький університет. Півстоліття працює в школі. Зібрав і записав більше 30 альбомів усної народної творчості: народні пісні, перекази, легенди, приказки, звичаї. Багато пише статей і друкує в республіканській, обласній і районній пресі. Написав роботу «Використання краєзнавчого матеріалу на уроках укр. літератури», але через політичну неблагонадійність мета його не здійснилася.

Написав і надрукував такі твори: «Розвиток писемної творчості учнів» (1956) «З досвіду роботи вчителів укр. мови і літератури» (1958). Краєзнавчий нарис «Збараж» в Історії міст і сіл. Історико-краєзнавчий нарис «Збараж» (1984), «Збаразький замок» (нарис 1987), історико-краєзнавчий нарис «Вишневець» (1989), брошура «Дмитро» (Байда Вишневецький), Його історичні перекази про Морозенка, Багате озеро тощо ввійшли до збірника «Легенди і перекази України», що вийшла у видавництві «Наукова думка».

Видання «Гомін» виходить щомісячно з листопада 1918 року в м. Збарзях. Цей часопис є першим українським часописом в Збарзях, який виходить на українській мові. Він є органом української інтелігенції Збарзької району. У ньому виходять статті, рецензії, листівки, повідомлення тощо. Редакція часопису знаходиться в Збарзях. Відповідальний редактор: Петро Сорока. Засновник: Петро Сорока. Видає: Петро Сорока. Адреса: Збарзья, вул. Шевченка, 10. Ціна: 10 копійок. Підписувачам надіслати гроші на адресу: Петро Сорока, Збарзья, вул. Шевченка, 10. Замовити можна в редакції або в книжарнях. Замовити можна в редакції або в книжарнях. Замовити можна в редакції або в книжарнях.

Бібліотечка часопису «Гомін»

Літературна серія № 1

Редакція газети «Гомін»—орган Збарзької районної організації Руху, Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта»

Додаток № 1 до часопису «Гомін» № 20 (37)

Впорядкував Петро Сорока

Коректор Галина Турко

Тираж 998 прим.